

В Україні відбувається процес реформування місцевого самоврядування на базі децентралізації та створення нових територіальних громад. Цей процес охоплює й міста, які об'єднуються із прилеглими сільськими громадами для оптимізації системи управління та забезпечення якісного обслуговування населення. Попри відсутність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між функціонуванням органів міського самоврядування на українських землях у пізньому Середньовіччі та у другому десятилітті ХХІ ст., все ж існують точки дотику у вигляді принципів і форм самоорганізації міських громад, які варті уваги. Загалом йдеться не лише про розподіл функціональних обов'язків між урядниками органів місцевого самоврядування або характер взаємодії між ними та інститутами центральної влади, обсяг делегованих повноважень від центру на місця, процедурні питання тощо, а скоріше про шляхи переходу від історично обмежених, лише частково самоврядних структур, яким було міське самоврядування в Україні, до справжньої місцевої демократії.

Початок дослідження проблеми магдебурзького права у контексті самоорганізації місцевих громад покладено в працях польських авторів XVII–XVIII ст. – А. Віюк-Кояловича, А. Нарушевича та ін. Вагомий внесок у дослідження магдебурзького права в містах Великого князівства Литовського (ВКЛ), зокрема, й волинських у XIX ст. зробили М. Владимирський-Буданов, В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Тарановський, М. Довнар-Запольський та ін. У XX ст. цією проблематикою майже ніхто не займався, за винятком окремих дослідників (білоруського історика В. Дружчиця, В. Отамановського, польських авторів 20–30-х рр. С. Кутшеби, Г. Ловмянського, І. Яворського, у 60-і рр. О. Компан, Я. Кіся, А. Грицкевича, З. Кописького, у 80–90-і рр. П. Саса, М. Ковальського, польських дослідників Ю. Бардаха, М. Богуцької, Ю. Охмянського, Г. Самсоновича).

Ґрунтовним історіографічним дослідженням проблеми політичної історії ВКЛ, в якому побіжно розглядалися й питання управління в містах, стала монографія дніпропетровського дослідника В. Василенка. В наш час деякі аспекти цієї теми досліджують українські дослідники Н. Яковенко, А. Заяць, Н. Білоус, Н. Старченко. Утім поза увагою сучасних науковців опинилася проблема суспільно-політичних умов запровадження магдебурзького права у волинських містах, тому метою цієї статті є політологічний аналіз суспільно-політичних умов становлення органів міського самоврядування в містах Волині у складі Великого князівства Литовського.

У XV–XVI ст. більшість міст і містечок українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, концентрувалися на Волинській землі, де географічний чинник був цілком сприятливим для суспільного розвитку. Залишаючись осередками вільної праці в умовах панування феодальних відносин, міста здійснювали потужний вплив на всі сфери середньовічного суспільства, водночас пристосовуючись до об'єктивних умов існуючого соціально-економічного та політико-правового середовища із наявними інститутами та формами організації державної влади.

На зламі XV–XVI ст. в розвитку волинських міст розпочався якісно новий етап, який характеризувався бурхливим ростом нових міських поселень – наприкінці XV ст. тут було 18 міст: Володимир, Камінь, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Корець, Острог, Перемиль, Ровно, Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець [1, с. 34].

Міста, як правило, виникали на місцях вже добре розбудованих сіл. Для збільшення людності в міста запрошувалися поселенці, які займали незаселені території. Процес їх локації супроводжувався включенням міст у структуру соціально-економічних відносин краю, що викликало відповідне поживання в місті торгівлі та ремесла. Водночас середньовічні міста мали подвійну природу. З одного боку, вони були відокремлені від тогочасного села і багато у чому йому протиставлялися, оскільки міста були носіями якісно нових, прогресивних елементів: товарно-грошових відносин, особистої свободи, особливих типів власності, управління і права, зв'язків із центральною владою. З іншого боку, міста залишалися органічною частиною феодального світу, що засвідчувалося їх залежністю від сеньйоріального режиму, обслуговування їх міськими грошима. Міста виступали як місце перерозподілу феодальної ренти: «муніципальний лад і правова організація міста залишалися в межах феодального права і управління» [2, с. 231].

Волинські міста, які стали органічною складовою ВКЛ, залежали від адміністративно-територіального поділу держави, його політико-правової системи та організації влади. Міста, разом із замками, залишалися стратегічними пунктами військової організації держави, форпостами захисту проти зовнішньої агресії, що потребувало постійної уваги з боку держави. Не випадково перший Статут ВКЛ 1529 р. виокремлює «місто» як специфічну соціально-правову категорію: «...прелатам,

княжатам, панам хоруговним, шляхтичам і містам (курсив А. Б.) позначених земель Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського та інших ми пожалували...» (розд I, арт. 1) [3, с. 208].

Поширення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства викликало потребу ринків збуту та збільшення попиту на продукцію сільського господарства. Завдяки політиці протегування відбувалися зміни в структурі праці населення, розвивалося цехове ремесло і промисли, йшов процес спеціалізації виробництва, зростала кількість міського населення загалом і міщанства зокрема.

Міські жителі створювали конгломерат людності, яка відрізнялася за багатьма показниками: правовими, соціальними, етнокультурними, релігійними, професійними тощо. Так, ядро міщан утворювали люди, що мали міське громадянство і були християнами. Категорія міських жителів, на базі якої формувався міщанський стан, включала осіб різного достатку. Окремі міщани, крім занять ремісництвом і торгівлею, володіли земельними наділами і навіть цілими маєтками із селянами. За це вони разом зі шляхтою та зем'янами, які так само могли проживати в місті, несли військову службу. Найбагатшу, відносно вузьку, але дуже впливову групу становив так званий патриціат, до якого належали багаті купці, найзаможніші ремісники, верхівка міських урядників та ін. Іншу групу населення становили середнього і невеликого достатку ремісники і торговці, особи, що займалися промислами та сільським господарством. Внизу міської соціальної піраміди перебував плебс, люди, які шукали в містах засобів проживання.

У XV–XVI ст. міста ВКЛ переживали складний процес, пов'язаний із заміною давнього звичаєвого права на магдебурзьке. Структура і функції органів міського самоврядування в містах ВКЛ залежали від багатьох чинників, серед яких – статус міст: державні (великокнязівські) або приватновласницькі, привілейовані або ні, з повним і неповним магдебурзьким правом. До міст з повним магдебурзьким правом у Південно-Західній Русі, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, належав лише Кам'янець, – з інших міст жодне не мало такого управління, яке містило в собі всі ознаки магдебурзького права [4, с. 519–520].

Нові умови виробництва та спосіб життя потребували відповідного юридичного оформлення. Магдебурзьке право поширювалося на волинські міста з Німеччини через Польщу та Литву, коли для цього було створено відповідні соціально-економічні та політичні умови, подібні до міст Західної Європи. Починаючи з XV ст., до середини XVII ст. магдебурзьке право отримали близько 96 волинських поселень, що становило половину їх загальної кількості [1, с. 161]. За цей час магдебурзьке право отримали Луцьк (1432), Кременець (1438), Володимир (приблизно середина XV ст., підтверджено 1509 р.), Ковель (1518) та ін. Особливо активно цей процес відбувався за часів правління великого литовського князя Казимира Ягеллончика (1440–1492), що пов'язано із розвитком внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі.

Перехід управління міст на магдебурзьке право був віддзеркаленням процесу становлення слов'янського права на західноєвропейських землях загалом, оскільки воно видозмінювалося, зокрема під впливом німецького права. Західні слов'яни, на думку професора Варшавського університету XIX ст. Ф. Ф. Зігеля, поглинули масу західноєвропейських, переважно німецьких елементів, саме тому в західнослов'янських державах «проходили століття в боротьбі ідей старослов'янських про народоправство, особисту свободу народу тощо з ідеями, привнесеними із Заходу» [5, с. 405].

Правомірним видається припущення М. Ф. Довнар-Запольського про те, що з самого початку німецьке право з'являлося в містах «оазисами»; воно запроваджувалося в окремих центрах для потреб фінансово-економічних і адміністративно-правових, однак із часом відокремлення міста від волості, землі стає доконаним фактом унаслідок умов,

що становили новий соціально-економічний лад і тоді «широкою хвилею вливається німецьке право: але зараз воно вже з'являється у переробленому вигляді, завдяки чому міцно вростає у життя» [6, с. 805].

Першим свідченням наявності у волинських містах елементів міської організації на магдебурзькому праві є лист представників міської громади Володимира 1324 р. до громади міста Штральзунда. Від імені жителів Володимира зверталися «консули» (радці): «*consulibus ac universitati in Stralsundis consules ac universitas civitatis Ladimiriensis*». Зміст листа полягав у захисті інтересів двох володимирських купців – Бертрама Русина й брата його Миколая. Наявність зазначених посадових осіб, чинна система управління містом, характер звернення дали підстави ще М. С. Грушевському вважати, що у Володимирі існувала міська організація на зразок німецького права, «хоч би тільки часткова, а не цілого міста» [7, с. 225–226]. Політичну мету поширення іноземної колонізації М. С. Грушевський вбачав у збільшенні неруських елементів для протиставлення місцевим русинам: «німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фіскальним..., а й пониженню Руси, денационалізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських...» [7, с. 228].

Долю волинських міст у контексті їх інкорпорації у політико-правову систему ВКЛ визначали також геостратегічні і політичні чинники, що мали місце упродовж XIV–XVI ст. – боротьба за Волинь і Поділля між Литвою і Польським королівством. У цьому контексті показовими є суспільно-політичні умови надання 30 жовтня 1432 р. Луцькій землі привілею на магдебурзьке право польським королем Владиславом Ягайлом. Це був період боротьби Польського королівства і Великого князівства Литовського за перерозподіл сфер впливу, що відобразилося у феодальній війні 1432–1439 рр. Ворогуючі табори очолили великий князь литовський Жигимонд Кейстутович, який спирався на прихильність польської Корони, та його брат Свидригайло Ольгердович – «захисник православ'я» і, відповідно, Русі, якого було позбавлено трону унаслідок змови.

Події розгорталися на тлі структурних змін у житті ВКЛ – поширення писемної культури, переходу від держави, заснованої на особистих зв'язках, до системи центральних і місцевих органів управління, формування єдиного шляхетського стану і «протопарламентських» інститутів (великокнязівської ради ВКЛ і сейму), формування великого землеволодіння. Ситуацію ускладнювало втручання зовнішніх сил. До цієї боротьби залучалися фактично усі великі політичні сили Східної та Центральної Європи – Польща, Тевтонський орден, Московське князівство, Молдова, чеські гусити, угорський і римський король (з 1433 р. – імператор) Сигизмунд Люксембурзький.

На думку С. Полехова, події від початку 1430 – до початку 1440-х років були проявом політичної кризи ВКЛ: відбувся «переломний момент у функціонуванні сформованої системи відносин (і внутрішньо-, і зовнішньополітичних), який призвів до її модифікації. Її наслідком стало загострення конфліктних ситуацій у взаємовідносинах між історичним центром держави та її периферією» [8, с. 4–6; 18–20].

Ця війна від інших конфліктних ситуацій XV ст. відрізнялася і масштабами, і тривалістю. Польський дослідник Г. Блажчик вірно, на нашу думку, визначає війну 1432–1439 рр. «типовою феодальною війною за владу у ВКЛ, за посаду у Вільно», але водночас «проявом суперництва русинів і литвинів за зрівняння обох груп у правовому і віросповідному відношеннях» [9, с. 692]. Обидва великі князі, що претендували на цей престол, намагалися перетягнути на свій бік основну частку класу феодалів та заможних верств населення, поширюючи на них пільги та привілеї, що надавалися католикам.

У згаданому привілеї 1432 р. князям, прелатам, боярам, воїнам, шляхтичам й іншим жителям Луцької землі, які належали святій римській церкві та церкві східній або

грецького обряду, Владислав Ягайло «дарував і щедро обдаровував» усі права і вольності, що «мають і якими користуються прелати, барони і шляхта Польського королівства». Привілей надавав німецьке право не усім жителям землі, а насамперед полякам, тевтонам (німцям), русинам. За текстом привілею їм надавалося «тевтонське право» («*justheutonicum*»), а іудеям та вірменам таке право, яким користувалися іудеї і вірмени в коронних містах Кракова і Львова. Поняття «*justheutonicum*» уживали в перших ранніх пожалуваннях, у яких йдеться взагалі про німецьке право, включно магдебурзьке. *Justheutonicum* протиставлено чужоземному праву, *justerrestre*, *jus Polonicum*. Лише із часом в мову привілеїв увійшли видові назви іноземного права: магдебурзьке право (*jusMagdedurgense*, *Maydeburskie*), хелмінське [10, с. 18–19].

Привілей 1432 р. був унікальним серед такого виду актів, оскільки він надавав німецьке право не місту або міщанам, а всім жителям Луцької землі. Вочевидь, такий його формат мав, насамперед, важливе політичне значення – намагання якомога тісніше залучити Луцьку землю до Польського королівства, його ж економічна складова є другорядною, оскільки у привілеї відсутні конкретні вказівки на порядок організації торгів і ярмарок, обсяг повноважень вїйта та ін., що є обов'язковою складовою частиною аналогічних актів.

Надаючи містам магдебурзьке право, польські королі і великі литовські князі виходили з переконання, що це право сприятиме підвищенню ролі міських жителів в управлінні містами, їх розвитку, збільшенню матеріального статку мешканців міста. Так, привілей Олександра 1497 р. надавав Луцьку магдебурзьке право для покращення його стану: «щоб його мешканці, відповідно до свого становища, могли робити більше для його устрою» [11, с. 14].

Магдебурзьке право передбачало декілька головних норм: відміну чинних звичаїв, литовського, руського права; скасування влади і суду над міщанами урядників великокнязівської адміністрації і передачу їх під присуд вїйта; запровадження виборних органів міського самоврядування із врахуванням етнічного і конфесійного складу населення; запровадження в місті торгів і ярмарків; дозвіл на вільне користування лісом поза містом на певній відстані та ін. Правовий імунітет, який надавало містам магдебурзьке право, не виводив їх повністю з-під впливу центральних і регіональних владних інституцій. Так, шляхту і духовенство, як привілейовані стани, було звільнено від сплати постійних податків, але їх тягар лягав на плечі непривілейованих станів – міщанства і селянства.

Ступінь поширення магдебурзького права на життя місцевої громади значною мірою залежав від статусу міст, оскільки у ВКЛ за правовим статусом міста і містечка поділялися на великокнязівські (державні), приватновласницькі та церковні. У великокнязівських містах старостинський уряд виконував функції вищої судової та адміністративної інстанції для частини міщан, які належали до замкової юрисдикції, а також для тих міських жителів, на яких не розповсюджувалася дія магдебурзького права: світських і духовних феодалів, населення численних юридик та ін.

Ситуацію ускладнювало те, що значна частина людей проживала на юридиках – адміністративно відокремлених частинах міст чи передмість, що перебували під владою феодалів, церков або монастирів, на жителів яких не поширювалася судова і адміністративна влада міського самоврядування. Власники церковних юридик та монастирів, заможні феодалі (князі, пани, зем'яни) намагалися розширити свої землі за рахунок міських, що викликало протест з боку міщан та міської адміністрації [12, арк. 171 зв.–172, 213–214 зв.]. Матеріали ревізій Луцького та Володимирського замків 1545 р. засвідчують наявність у Луцьку близько 40 і у Володимирі понад 20 юридик [13, с. 169–170].

Юридики мали приватне підданство й власну адміністрацію. В містах, де були розташовані господарські замки, головною юридикою зазвичай була замкова, яка обіймала територію навколо замку. Управління та судочинство в ній над осілим населенням виконував замковий уряд, на чолі якого стояв намісник або староста. Наявність у містах юридик негативно позначилося на розвитку економіки, поповненні міської скарбниці, оскільки увесь тягар податків лягав на міщан магдебурзької юрисдикції. До того ж, конкуренція з боку торговельно-ремісничого населення юридик завдавала відчутних збитків інтересам більшості міських жителів. За висновками Я. Д. Ісаєвича, утворення юридик «скоротило сферу діяльності міського самоврядування, підірвало політичну силу міста» [14, с. 165–166 ].

Отже, поширенню магдебурзького права в містах Волині сприяла низка соціально-економічних та політичних чинників. Так, прискорений розвиток сільського господарства, посилення впливу на господарське життя товарно-грошових відносин сприяли піднесенню волинських міст та їх жителів, що вимагало відповідної правової регламентації. Запровадження магдебурзького права у волинських містах поширювалося під польським впливом із урахуванням вітчизняних традицій звичаєвого права, однак це був оригінальний процес, який відбувався зі значним запізненням порівняно з містами Західної Європи. Магдебурзьке право ставало не лише засобом модернізації суспільних відносин, а й інструментом політичного впливу Польської корони, спрямованим на інкорпорацію Волинської землі й ВКЛ загалом до Польщі. Залишається не до кінця з'ясованим питання співвідношення процесів поширення магдебурзького права в містах Волині і політики централізації, що характеризувалася зміцненням бюрократичної опіки з боку влади, неминучим у процесі утворення централізованої держави, якою було Велике литовське Князівство.

1. *Заяць А. Є.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.
2. *Сванидзе А. А.* Город в период развитого феодализма (XI-XV вв.) / А. А. Сванидзе // История Европы / под ред. Е. В. Гутновой. – М., 1992. – Т. 2 : Средневековая Европа. – С. 229-235.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
4. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЖМНП. – 1868. – Ч. СXXXIX. – С. 467-554.
5. *Лаптева Л. П.* История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. / Л. П. Лаптева. – М. : Индрик, 2012. – 840 с.
6. *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – К. : Тип. Император. ун-та Св. Владимира, 1901. – Т. I. – 807 с.
7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII ст. / М. С. Грушевський. – Львів : [б. в.], 1905. – 687 с.
8. *Полехов С. В.* Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / С. В. Полехов. – М. : МГУ, 2011. – 20 с.
9. *Własczyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich. – Т. II : od Krewa do Lublina. Część I / G. Własczyk. – Poznań, 2007. – 935 s.
10. *Тарановский Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права Западно-Русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование / Ф. В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варш. уч. округа, 1897. – 201 с.

11. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. V. – Т. 1 : Акты о городах (1432-1798). – К. : Университет. тип., 1869. – 636 с.
12. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / [Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук]. – Луцьк. : [б. в.], 2013. – 733 с.
13. Литовська Метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / [підгот. В.М. Кравченко]. – К. : [б. в.], 2005. – 598 с.
14. *Исаевич Я. Д.* Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. / Я. Д. Исаевич // Города феодальной России : сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 160-167.